ऋभ्व त्रि० उरुभूतः पृषो०। महति उरुभूते निरु०। "स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम्" ऋ० १०,१२०,६, अस्या ऋचः यास्केन "स्तोतव्यं बहुरूपमुरुभूतमीश्वरतममाप्तव्यमाप्तव्यानामिति" क्रमेण पदानि निरुक्तानि। ऋभ्वः उरुभूत इवाचरति ऋभ्व+आचारे क्विप् ततो बा० अतु। ऋभ्वत् उरुभूते महति। "पुरुहूतोयः पुरुगूर्त्त ऋभ्वाँ एकः पुरुप्रशस्तः" ऋ० ६,३४,२, "ऋभ्वान् महान् भा० अत्वन्तत्वान्नान्त्यलोपः। कनिन्। ऋभ्वन् तत्रार्थे "जुषद्धव्या मनुषस्योर्द्ध्वस्तावृभ्वा यज्ञे" ऋ० १०,२०,५ बा० असच्। ऋभ्वस अतिवृद्धे। "सत्यशवसमृभ्वसम्" ऋ०५,५२,८, "ऋभ्वसम् अतिप्रवृद्धमिति" भा० "इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्त्तमृभ्वसमधृष्टम्" ऋ०८,७०,३,

ऋश हिंसायां गतौ च सौ०पर०सक०सेट्। अर्शति आर्शीत् आनर्श आनुशतुः अर्शः। ऋश्यः।

ऋश्य त्रि० ऋश-कर्मणि क्यप्। १हिंस्ये २मृगे पुंस्त्री शब्दरत्ना०। स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप्। "ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमा गहि" ऋ०८,४,१०, "ऋश्य ऋश्याख्योमृग इव तृष्यन् भा० "वसुभ्य ऋश्यानालभेत" यजु० २४,२७, "ऋश्यो मयूरः सुपर्णस्ते गन्धर्वाणाम्" यजु० ३४, ३७, ततः चतुरर्थ्याम् ऋश्या० क। ऋश्यक तत्सन्निकृष्टदेशादौ। भावे क्यप्। १हिंसायां न०। ऋश्यं हिंसां पतनेन ददाति दा—क। ऋश्यद कूपे पु० "युवं वन्दनमृश्यदादुदूपथुः" ऋ० १०,३९,८। "ऋश्यदात् कूपात्" भा०।

ऋश्यपाद् त्रि० ऋश्यस्येव पादावस्य अन्त्यलोपः समा०। मृगसदृशपादयुक्ते स्त्रियां ङीष् पद्भावश्च। "ऋश्यपदीं वृषदतीं गोषेधां विधमाम्यत" अथ० १,१८४।

ऋश्यादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यां कप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे च गणः। "ऋश्य, न्यग्रोध, शर, निलीन, निवास, निवात, निधान, निबन्ध, विबद्ध, परिगूढ, उपगूढ, अशनि, सित, मत वेश्मन्, उत्तराश्मन्, अश्मन्, स्थूल, बाहु, खदिर, शर्करा, अनडुह्, अरडु, परिवंश, वेणु, वीरण, खण्ड, दण्ड, परिवृत्त, कर्दम, अंशु"।

ऋष गतौ वधे च तुदा०पर०सक०सेट्। ऋषति आर्षीत्। आनर्ष आनृषतुः अर्षिता ऋष्यात् अर्षिष्यति आर्षिष्यत्। अर्षितव्यः अर्षणीयः ऋष्यः। अर्षिता ईदित् ऋष्टः ऋष्टवान् ऋष्टिः। "शृङ्गाभ्यां रक्ष ऋषत्यवतिम्" अथ०९, ४,१७। अथ दक्षिणायुग्यमुपार्षति" शत० ब्रा० ५, ४,३,८। "ह्रदं न हित्वान्यृषन्त्यूर्म्मयः" ऋ०१,५२,७. "यदुदर्य्यस्य मेदस्य परिशिष्यते तद्गुदे न्यृषेत्" शत० ब्रा०२,८,४,५। "अथ पर्य्यृषति" इत्युपक्रम्य "समं भूमि पर्यर्षणं करोति" ३,६,१,१८। अस्य वेदे भ्वादित्वमपि दृश्यते। गणव्यत्यासात् साधुः। "अर्षन्त्वापस्त्वयेह प्रसूताः" ऋ० ३,३०९। "ऋषी गतौ व्यत्ययेन शप्" भा० "तस्मा-आपोघृतमर्षन्ति सिन्धवः" १,१२५,५। "मही न धारा-त्यन्धो अर्षति" ९,८६,४४। "एता अर्षन्त्यनला भवन्ती" ४,१८,६। "एता स्वर्षन्ति हृद्यात् समुद्रात्" ४,५८,५। "शशमास्कन्दमर्षति" यजु० २३,५५।

अभि+आभिमुख्येन गतौ "अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु" ऋ०४,५८,१०। "कृण्वन्ति वरिवो गवे अभ्यर्षन्ति सुष्टुतिम्" ९,६२,३।

नि+परि+सम्+इत्यादौ गत्यर्थधातोरिवार्थे। "गुहाकरिन्द्रं याता वीर्य्येण न्यृष्टम्" ऋ०४,१८,०। "न्यृष्टं नितरां प्राप्तम्" भा०। "अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नोगोभिरश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्यः" १०,१०८,७।

ऋषद्गु पु० यदुवंश्ये राजभेदे। "यदुस्तस्मान्महासत्वः क्रोष्टा तस्माद्भविष्यति" इत्युपक्रम्य "वृजिनीवतस्तु भविता ऋषद्गुरपराजितः। ऋषद्गोर्भविता पुत्रस्ततश्चित्ररथस्तथा" भा० अनु० १४७ अ।

ऋषभ पु० ऋ—अभक्। १ओषधिभेदे ओषधिभेदश्च द्रव्यगणान्तर्गत। स च सुश्रु०दर्शितः यथा "अथातो द्रव्यसंग्रहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। समासेन सप्तत्रिंशद्द्रव्यगणा भवन्ति। तद्यथा विदारीगन्धा विदारी सहदेवा विश्वदेवाश्वदंष्ट्रा प्रत्यकपर्णी शतावरी सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा क्षुद्रसहा वृहत्यौ पुनर्णवैरण्डो हंसपादी वृश्चिकाल्यृषभी चेति"। तल्लक्षणाद्युक्तं भावप्र० "ऋषभातिविषा कृष्णा काकनासाच चामरैः। जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ। रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ। जीवकः कूर्चकाकार ऋषभो वृषशृङ्गवत्। जीवकोमधुरः शृङ्गी ह्रस्वाङ्गः कूर्चशीर्षकः। ऋषभो वृषभोवीरो विषाणी ब्राह्म इत्यपि। जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ। मधुरौ पित्तदाहघ्नौ काशवातक्षयापहौ"। अयञ्चाष्टवर्गान्तर्गतः। जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके। अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः" भावप्र०। "राज्ञामप्यष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्णभः। तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तद्गुणं